

शाकुन्तल महाकाव्यभित्र भाषिक प्रयोग

भुवन अर्याल

उपप्राध्यापक

रेसुङ्गा बहुमुखी क्याम्पस, तम्घास, गुल्मी

सार :

शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली साहित्यमा महाकाव्यको अभावलाई पूरा गर्दै लेखिएको उत्कृष्ट महाकाव्य हो। यो महाकवि देवकोटाका महाकाव्यहरूमध्येकै बेजोड महाकाव्य पनि हो। यस महाकाव्यमा प्रयुक्त भाषाले देवकोटाको भाव गाङ्गेयलाई साथ दिएको छ। शाकुन्तल महाकाव्यका पाठकहरू यसको भाषा शैलीबाट डराउने हुँदा पस्तकालय र अन्तकृति विधिको माध्यमबाट यसको भाषिक प्रयोग खोतल्ने काम भएको छ। भाषालाई भावका पछिपछि दौडाउने महाकविले संस्कृत, तत्सम, तद्भाव र आगन्तुक स्रोतका शब्दका साथै आवश्यक पर्दा आफ्नै व्याकरण तयार गरेर नौला शब्दद्वारा पनि भावलाई उचित निकास दिएका छन्। व्यङ्ग्यार्थ र ध्वन्यार्थका तहमा भावाभिव्यक्ति सुहाउँदो भाषिक प्रयोग यसभित्र पाउन सकिन्छ।

शब्दावली : खुराक, ग्रयाजुयट, गाङ्गेय, ज्वारभाटा, तर्कुल्या, प्रभावोत्पादक, भावावेगी, स्फुरणशील

१. पृष्ठभूमि

महाकाव्य साहित्यको प्राचीनतम विधा हो। प्राचीन समयमा यसले पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै साहित्यमा एकछत्र अधिकार जमाएको थियो। संस्कृत साहित्यमा महान विशारद बोकेको महाकाव्य विधा आज अतीतको साहित्यिक उपलब्धि हुनुका साथै यो महानिद्रामा परेको पनि शताब्दीऔं भैसक्यो। संस्कृतबाहेक विश्वका अन्य भाषाहरूमा महाकाव्य लेख्ने परम्परा जारी छ। संस्कृतमा छिटफुट महाकाव्य लेख्ने प्रयासहरू भए पनि अतीतको उपलब्धि इतिहासका पानामा मात्र सीमित छ। पश्चिमाहरूले पनि 'द ग्रेट स्टिल बुक्स' भनेर थन्काएको पनि लामो समय भै सक्यो। यिनै विषम परिस्थिति महाकाव्यको अस्तित्वव भिनो बनेको छ।

पूर्वमा 'काव्य' वा 'साहित्यले व्यापक अर्थ बोकेजस्तै पश्चिममा पनि 'लिटरेचर' ले समस्त वाङ्मयलाई द्योतन गरेको पाइन्छ । सीमित अर्थलाई लिएर हेर्ने हो भने साहित्य अतर्गत गद्य, पद्य र चम्पू पर्दछन् । यी मध्ये पद्यलाई मात्र लिएर हेर्ने हो भने मुक्त काव्य र प्रबन्ध काव्य गरी दुई भेद पाउन सकिन्छ । यही प्रबन्ध काव्यको बृहत, बृहत्तर वा बृहत्तम् रूप नै महाकाव्य हो ।

महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तनको ऐतिहासिक परम्परा पूर्वबाट नै भएको पाइन्छ । पूर्वमा महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन वाल्मीकीय, रामायण, महाभारतजस्ता आदर्श ग्रन्थबाट प्रभावित भएको पाइन्छ । यिनी आदर्श महाकाव्य ग्रन्थहरूको सापेक्षतामा महाकाव्यको परिभाषा तथा चिन्तनहरू विकास भएको पाइन्छ । पश्चिममा पनि महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तन तथा परिभाषाहरू होमरका इलियट र ओडेसीकै सापेक्षतामा विकास भएका देखिन्छन् । पूर्वका वाल्मीकि र व्यास महाकाव्यको इतिहासका आदर्श पुरुष मानिन्छन् भने पश्चिममा होमर आदर्श पुरुष हुन् । यिनैको आदर्शतालाई दृष्टिगत गरी दिइएको पूर्व र पश्चिमका महाकाव्य सम्बन्धी चिन्तनमा महाकाव्यका आवश्यक तद्भवहरू अन्तर्गत भाषाशैलीको चर्चा भएको पाइन्छ । पूर्वमा महाकाव्यको भाषाशैलीका सन्दर्भमा संक्षेपमा अभिष्ट अर्थ व्यक्त गर्ने, बोधमुक्त, रसयुक्त आलङ्कारिक पदावलीलाई महाकाव्यको भाषिक संरचनाभित्र समावेश गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै पश्चिमी विद्वानहरूको चिन्तनअनुसार महाकाव्यको परिभाषाभित्र यसको भाषिक सुगठित एवं आलङ्कारिक पदयुक्त कृतिका रूपमा हेरेको पाइन्छ । पूर्व र पश्चिममा व्यक्त भएका महाकाव्य सम्बन्धी भाषिक प्रयोग सापेक्षतामा शाकुन्तल महाकाव्यको भाषिक प्रयोगलाई केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

२. अध्ययन विधि र प्रक्रिया :

शाकुन्तल महाकाव्यको भूमिका खण्डमा देवकोटा स्वयम्ले उल्लेख गरेका छन् - तीन महिनाको लेखाइ तीन वर्षको पढाइ होला । बुझेर पढिदिने एक हातको औलामा भए काफ़ी छ ..... (पूर्ववत् भूमिका) यसैले महाकाव्यभित्रको भाषिक प्रयोग सन्दर्भमा अध्ययन गर्नका लागि निम्न लिखित विधि र प्रक्रिया अपनाइएको छ :

- पुस्तकालयीय विधि
- अन्तरकृति अध्ययन विधि

यी विधि र समीक्षा प्रक्रियाको माध्यमबाट देवकोटा कसरी आफ्ना भाव व्यक्त गर्न भाषालाई खेलाएका छन् भन्ने पक्षमा केन्द्रित रहिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक पूर्वाधार

नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा शाकुन्तल महाकाव्य पहिलो मौलिक महाकाव्य हो । महाकाव्य स्रष्टा देवकोटाले वि.सं. २००० सालमा 'सुषमालोचन' लेख्ने जमर्को गरेको कुरा शारदा पत्रिकाको आठौं अङ्कबाट बुझ्न सकिन्छ । सुषमालोचनको केही अङ्कमा नै तिरोहित भएको देवकोटाको प्रतिभा वि.सं. २००२ सालमा 'शाकुन्तल' महाकाव्यका रूपमा ज्वारभाटा नै मच्चाउने गरी आशुकवित्त्व प्रकट भएको पाउन सकिन्छ । यस महाकाव्यमा पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य समीक्षामा उल्लेख भएका अधिकांश आवश्यक तद्भवहरू तथा विशेषताहरू मिल्दाजुल्दा छन् तर वस्तुसंगठनका दृष्टिले महाकाव्य केही खुकुलो छ । नेपाली साहित्यमा मौलिक महाकाव्यको अभाव भएका बेला देवकोटाले तीनै महिनाको छोटो अवधिमा उच्चस्तरीय महाकाव्य रचना गर्न सक्नु असाधारण प्रतिभाकै उपज हो भन्न सकिन्छ । महाकाव्य युगजीवनको समग्र ढुकढुकी बोकेको कविताको बृहत्तम एवं महिमामय स्वरूप हो । कथानक, इतिहास, पुराण आदिमा ख्यात सन्दर्भलाई आधार बनाई समसामयिक सन्दर्भलाई समेट समेटेर तत्कालीन सत्तासीन व्यक्तिहरूप्रति पनि कटाक्ष गर्न सक्नु देवकोटाको विशिष्ट प्रतिभा हो । कथानक, नायक, परिवेश, छन्द, अलङ्कार आदिको प्रयोगका दृष्टिले नेपाली महाकाव्यकै इतिहासमा शाकुन्तल महाकाव्य अद्वितीय बन्न पुगेको छ । देवकोटाको प्रतिभा ख्यात महाकाव्य विषयवस्तुको संगठनमा कसरी भाषाको लगाम पक्केर अगाडि बढेको छ त ? भाषिक दृष्टिबाट शाकुन्तल महाकाव्यको स्तर कहाँनिर छ त ? सोको निरूपणतर्फ प्रस्तुत अन्वेषण मोडिएको छ । वि.सं. २००० सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा सुषमालोचन महाकाव्य लेख्न बसे तर केही श्लोकमै पूर्णविराम लागेको तथ्य पूर्व प्रसङ्गमा आइसकेको छ । त्यसपछि कविताको मझौला रूपमै रमाएका देवकोटा वि.सं. २००२ सालमा महाकाव्यमा बेजोडका साथ प्रस्तुत भए । पौराणिक कथावस्तुलाई नेपालीकरण गरेर तीन महिनाको छोटो अवधिमा तयार पारिएको यस महाकाव्यको भाषिक संरचना असामान्य भएको यथार्थ देवकोटा स्वयंले यसै महाकाव्यको भूमिकामा व्यक्त गरेको निम्नलिखित अभिव्यक्तिबाट बुझ्न सकिन्छ । "पण्डितहरूलाई ठाउँठाउँमा आधुनिकताले तर्साउँछ, ग्रयाजुयटलाई संस्कृतले, साधारण पाठकलाई विचार र शब्दको क्लिष्ट नवीनताले ।" (शाकुन्त महाकाव्य: भूमिका) देवकोटाको यही अभिव्यक्तिबाट पनि देवकोटाले शाकुन्तल महाकाव्यभित्र चानचुने भाषा प्रयोग गरेका छैनन् । क्लिष्ट भाषा र

भाषागत बनोट पनि जटिल बनाएका छन् भन्ने यथार्थ बुझ्न सकिन्छ । आफ्नो भावाभिव्यक्तिका लागि भाषा प्रयाप्त नठान्ने देवकोटाका सन्दर्भमा बालकृष्ण समले वि.सं. २०२५को भानु विशेषाङ्कमा संस्मरण (सरस्वतीप्रसाद) देवकोटा शीर्षकमा लेखेका छन् “मेरो अभिव्यक्तिका निम्ति भाषा प्रयाप्त छैन ।” हुन पनि भावको धाराप्रवाह अभिव्यक्तिलाई सहज रूपमा थेगने गरी भाषा प्रयाप्त नहुँदा आफ्ना काव्यकृतिहरूभित्र संस्कृत, अंग्रेजी, हिन्दी लगायतका भाषाहरू शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । विलक्षण प्रतिभाका धनी देवकोटामा काव्यको मूल फुट्टा त्यसलाई थेग्न सक्ने भाषा सहज नहुनु स्वाभाविक पनि हो । महाकाव्यभित्र भाषिक प्रयोगमा देवकोटा के कसरी प्रस्तुत भएका छन् त ? यही तथ्यलाई अन्वेषण गर्नेतर्फ प्रस्तुत अन्वेषण क्रियाशील छ ।

४. शाकुन्तल महाकाव्यमा भाषिक प्रयोग :

कवितामै घण्टौं फतफताउन सक्ने, अविच्छिन्न कुरा कवितामै गर्न सक्ने देवकोटाको लागि भाषा प्रयाप्त थिएन । भावलाई धाराप्रवाह ओकेल्ने क्रममा देवकोटाले अन्य भाषाका शब्दहरू पनि त्यत्तिकै आफ्नै व्याकरण र निर्माण प्रक्रियाद्वारा तयार गरेर प्रयोग गर्थे भन्ने सन्दर्भमा उनको एफ्रो-एसियाली युवक संगठनको तासकन्दमा भाषण गरेको प्रसङ्गबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । काव्य रचना गर्दा त भन देवकोटा संसारिक जीवनबाट नितान्त टाढा रहेर भावना काव्य संसार डुबुल्की मार्थे यसैले उनलाई शब्दभण्डार, व्याकरणका नियम लगायतका कुराहरू यथेष्ट हुँदैनथे । यस सन्दर्भमा उनले नै शाकुन्तल महाकाव्यको प्रथम सर्ग अन्तर्गत व्यक्त गरेको निम्न लिखित अभिव्यक्तिबाट पनि बुझ्न सकिन्छ :-

भाषा भासिन जान्छ भासहरूमा दौडेर चाँडो अलि

अड्दै टिप्न सिपालु छैन रसिला बास्ना भएका कलि

बत्ती फूल समान शब्दहरूका जान्नु धपकै बली

होली कान्तकला कपोल कलिला लज्जावती लालीमा । (शाकुन्तल १:१७)

भावना छिटो दौडिएमा भावनाकै भासमा भाषा भासिन पुग्छ । भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने कविका लागि भाषा यथेष्ट हुन नसक्ने तथ्य यसबाट बुझ्न सकिन्छ । कविको भावनाको ज्वारभाटा थेग्न भाषा र व्याकरणका नियममात्र काफी छैनन् । यसै सन्दर्भमा यसै महाकाव्यकै अर्का ठाउँ कवि भन्दछन् :-

भाषा सागर रत्न हो भिलीमिली छाती छचल्काउँदै

स्वर्गलाई समाउने सुनहला सौन्दर्यका छालमा

यो दुङ्गे तटमा सिपी सजल नै फ्याँक्यो छ रिस्ता सब

पारवारध्वनि प्रगूढ यसमा गुँच्छन् भने तुष्ट छु । (१:१८)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा देवकोटाले भाषालाई सागर रत्न मान्दै स्वर्गलाई समाउन सक्ने स्वर्णम आभास भाषाबाट आफूले गरेको व्यक्त गर्दै दुङ्गामा सिपी सजल बनाएर फ्याँकेकोले सुमधुर ध्वनि प्रकट हुन सकेमा आफू सन्तुष्ट हुने आशय कविको छ । भाषा र भावको तारतम्यबाट सत्काव्य सिर्जना हुने संकेत गरेका कविले आफ्नो भावावेग दौडाउन सकेसम्म भाषिक शिल्प संरचनामा सचेतना अपनाएकै छन् तर आफूबाट व्यक्त भएको आवाज पाठक वा श्रोता समक्ष सहज रूपमा पुग्न सकेमा आफ्नो त्यसैमा सन्तुष्टि हुने धारणा पनि कविको छ । देवकोटाको भाषिक प्रयोग सन्दर्भमा शब्दार्थ, वाच्यार्थ या लक्ष्यार्थका तहमा नभई व्यङ्ग्यार्थ र ध्वन्यार्थका तहमा हुने गर्दछ । यसै सन्दर्भमा प्रा.डा. रामनाथ ओझा लेख्छन् : “देवकोटा भाषा माथि असाधारण क्षमता वा हौसियत राख्ने व्यक्ति हुन् । उनी विशिष्ट भाषिक योजनामा समाउने कवि भए पनि यिनी भाषाद्वारा नियन्त्रित तथा निर्देशित बन्ने कवि होइनन् । देवकोटा भाषिक नियम तथा पद्धतिभित्र अट्ने कवि पनि होइनन् ।” (कविता काव्य:पृ.२८५)

भावनाको अभिव्यक्तिका लागि भाषिक नियम तथा पद्धति देवकोटाका लागि प्रयाप्त छैनन् । उनी आफ्ना खुशीले भाषिक योजना तयार गर्छन् । उनका लागि भाषिक पद्धति तथा नियमहरू प्रयाप्त पनि हुँदैनन् । देवकोटा भावको ज्वारभाटालाई जेजस्ता भाषिक स्रोत वा पदावलीले थग्ये त्यसैतर्फ बहकिन सक्छन् भन्ने आकल गर्न सकिन्छ । कतिपय सन्दर्भमा कवि लामालामा पक्तिहरू नै पूर्ण संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोगतर्फ समेत गरेका देखिन्छन् :-

सुन मिष्टकथासुभाषिणी

मुदुमार्धुविलासमोहिनी

वनशीलतवारिबाहिनी

शिवसतसुन्दरतानिनादिनी (१:४)

भाषालाई सागररत्न सम्झने देवकोटाका भावलहरीले संयोजन गरेका शब्दहरूलाई निम्न लिखित समूहमा राखेर चर्चा गर्न सकिन्छ :-

(अ) संस्कृत शब्दहरूको अत्यधिक प्रयोग

यस महाकाव्यमा संस्कृत शब्दहरू अत्यधिक मात्र प्रयोग भएको यथार्थ देवकोटा स्वयं लेख्छन्:- “..... ग्रयाजुयटलाई संस्कृतले तर्साउँछ.....।” (भूमिका) हुन पनि महाकाव्यभित्र प्रयोग भएका कतिपय पदावली वा पक्तिहरू पूर्णरूपमा संस्कृत तत्सम समस्त शब्दयुक्त छन् । संस्कृतका पर्यायवाची र अनेकार्थी शब्दले सामान्य पाठलाई तर्साउँछन् पनि अरु संस्कृत भाषाको बलियो जग नहुनेहरूलाई दुरुह लाग्नु स्वाभाविक पनि हो । कतिपय पक्ति/श्लोक त संस्कृतकै हुन जस्तो लाग्छ

युगनाम मिलिन्द गुञ्जिनी (१:४३)

त्यस्तै हृदयव्योम सुवर्ण विहारिणी

मधुमादक पङ्ख प्रसारिणी (३:३३)

यी श्लोकांशहरू हेर्दा कतै संस्कृत महाकाव्यकै श्लोक पो हुन् कि भन्ने भान पाठकलाई पर्न सक्छ । यसैले देवकोटाले भूमिका खण्डमा उल्लेख गरे जस्तै ग्रयाजुयट संस्कृतबाट तर्सिन्छन् नै चानचुने संस्कृतका विद्यार्थीहरूसमेत शब्दकोश पल्टाउनुपर्ने स्थितिमा पुग्दछन् । त्यस्तै अर्को श्लोकांशमा पनि त्यही अवस्था देखिन्छ :

कलिकल्मषहीन कालिनी

कनककाभा छ उषाचिरन्तनी (१:४६)

धेरै तत्सम शब्दहरू मिलाएर एउटै तत्सम समस्त शब्द तयार गर्नु देवकोटाका लागि सामान्य जस्तै लागेको देखिन्छ । आफ्ना प्रबल भावना थग्नका लागि तत्सम समस्त शब्दहरू नै देवकोटाका लागि सहज थिए भन्ने अनुमान शाकुन्तल महाकाव्यका प्रथमदेखि तृतीय सर्गसम्मका अधिकांश श्लोकहरूबाट गर्न सकिन्छ ।

विशेष गरी महाकाव्यको आरम्भमा कतै पूरै श्लोकमा त कतै पक्तिमा पूरै संस्कृत शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । भावावेगमा बहिएका कविले धारा प्रवाह रूपमा बगेका शब्दलाई

महाकाव्यको भाव अभिव्यक्तिमा प्रयोग गरेका छन् । धेरै शब्दहरू मिलाएर एउटै समस्त तत्सम निर्माण गर्नु देवकोटाका लागि सामान्य जस्तै लागेको देखिन्छ :

हृदयव्योमसुवर्ण विहारिणी

मधुरमादक पङ्ख प्रसारिणी (३:३३)

त्यस्तै:

मिष्टभावप्रतिनादकन्दरा

मोहिनी मृदुल-भार-मन्दिरा (३:४६)

देवकोटा संस्कृत तत्सम शब्द यसरी धाराप्रवाह रूपमा चलाउँछन् कि पाठकले उनका श्लोक पढ्दा संस्कृत पढ्दैछु कि नेपाली श्लोक पढ्दैछु ? यकिन गर्ने सक्दैनन् । यसैले कविको वक्तव्यमा भएकै भनाइ ग्रयाजुयटलाई संस्कृतले तर्साउँछ ।” भन्ने प्रमाणित भएभै लाग्छ ।

(आ) नौला शब्दहरूको प्रयोग

भावको अथाह गहिराइबाट बाहिरिनका लागि महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नै ढाँचाका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । भावप्रवाह गर्ने सन्दर्भमा शब्दकोश र व्याकरणका नियमहरूको प्रवाह नगर्ने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले शाकुन्तल महाकाव्यभित्र पनि भावअनुसारका शब्द व्युत्पादन गरेर एउटा छुट्टै विशिष्टता थपेका छन् । “यी शब्दहरूले दुरुहताको विशेषण बोक्नु स्वाभाविकै हो तैपनि यी शब्दहरू नेपाली भाषा साहित्यको भण्डारमा स्वागत योग्य छन् ।” (अर्थात्: शाकुन्त शोधग्रन्थ महाकाव्यको अध्ययन अप्रकाशित)

शब्द	सर्ग	श्लोक	अर्थ
पहेली चुच्चे	६	२	पहेलो चुच्चो भएको
अधखिल अधरा	७	५५	आँखा ओठ खुलेकी
चित्र-चङ्गी	७	५३	हलुका स्वच्छ हृदय भएकी
पूँजीदो	९	१५	थुप्रिंदो
मनहरा	९	२१	मनलाई हरण गर्ने

शब्द	सर्ग	श्लोक	अर्थ
माथपोष	११	२५	शिरपोष, टोपी
पयरकष्ट	११	६७	पाउ कष्ट
केकिंदा	१२	३७	मयुरको आवाज जस्तो
पानी आँखे	१३	५३	पानीद्वार आँखा भएकी
दुब्बिदा	१३	६७	दुब्बो भएका
तहालु	१३	४७	तह-तह परेका
भलाइने	१४	३०	भल्काइने
मुहारको दिल्यो	१४	४८	दिमाग भित्र पस्यो
चित्रियो	१४	४३	चित्रजस्तो भयो
राज्यछिन्	१४	६५	राजगर्दीछिन्, विराजमान हुन्छिन् ।
निदालु	१५	६०	निद्रालु, निद्रमा मस्त
नरमिन्छ	१६	१५	नरम हुन्छ
विचर्थी	१९	२२	विचरण गर्थी
इच्छा प्रकम्पी	२१	१२०	इच्छाहरू चटपटाउने
प्रातः समयी	२१	१२६	प्रातकालीन
पूर्वगगनी	२१	१६५	पूर्वी आकाशजस्ती
दूररेखा	२२	३	टाढाबाट देखिने
कापेली	२३	३	हात छिराउने काप भएकी

शब्द	सर्ग	श्लोक	अर्थ
तुँवाले	२३	४५	मलिन तुँवालो जस्तो
अर्मठ जुँघे	२३	५५	लठारिएका जुँगा भएको आरिमोठे
यानका हाँक	२३	१५	रथ हाँके
निर्मलाएर	२३	१६५	निर्मल भएर, सफा भएर
पत्वन्छिन्	२३	१३६	पाउलिन्छन्, पालुवा हाल्छन्
मृदुकुने	२३	१९५	कमला, चिल्ला चुच्चा भएका, चिल्ला कोण भएका
चुर्बुरिने	२४	४	चुरबुर आवाजले भरिने

महाकाव्यभित्र खोज्दै जाँदा यस्ता तमाम व्युत्पन्न शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । यिनीहरूको व्युत्पादन प्रक्रियामा देवकोटा स्वयम्को शब्दकोश छ । निर्माण प्रक्रिया आफ्नै छ । प्रत्यय आफ्नै ढाँचाबाट प्रयोग गरेका छन् । शब्दकोश र व्याकरणका नियमको दायरामा बाँधिदा आफूलाई भाषाले अवरोध गर्ने हुँदा सोको विकाश नौला शब्दबाट गर्न खोजेको देखिन्छ ।

(इ) हिन्दी शब्दको प्रयोग

भावको बेरोकटोक अभिव्यक्तिका लागि देवकोटाको कलमी जादूले तत्सम शब्दमात्र होइन आगन्तुक शब्द अन्तर्गत हिन्दी शब्दहरूलाई पनि मनगो प्रयोग गरेका छन् । भावनाको गाङ्गेय प्रवाहमा कुनै पनि भाषामा भएका शब्दहरू सँधै पर्याप्त हुन्छन् भन्न सकिँदैन । यसैले देवकोटाले यसरी हिन्दी शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् :

शब्द	सर्ग	श्लोक	अर्थ
सुनहला	१	१८	सुनौला
चिडिया	१	४५	चरा

शब्द	सर्ग	श्लोक	अर्थ
सुनहला	१	१८	सुनौला
उछलिई	२	२२	उफेर
उखदी	२	४०	टुटेर, उखोलिएर
चाँद	४	१३	चन्द्रमा
बुभ्यो	४	७१	निभ्यो
बुँद	४	७	थोपा
राह	५	३०	बाटो, मार्ग
सुनौला	६	४७	कोक्रो, भोलुङ्गो
अज्मेर	७	१९	आफैले सोचेर
हिलार्इ	७	३९	हल्लाएर
विस्तरा	९	२२	विछ्यौना
बगल्मा	१०	३७	काखीमा
नोक	११	२२	टुप्पो
जुदा	१२	१९	भिन्नै, अर्की
धूप	१२	५५	गर्मी
धड्कन	१५	३७	मुटुको टुकटुकी
मिटी	१४	४८	मेटिएर
खाक	१५	५८	खरानी
शोर	१५	२०	ठूलो शब्द हल्ली खल्ली

शब्द	सर्ग	श्लोक	अर्थ
सुनहला	१	१८	सुनौला
सवाल	१५	१५७	प्रश्न
देरी	१९	११	अवेर, ढिलो
दुधारु	२०	४१	दुधालु, धेरै दूध दिने
नाराज	२०	४७	बेखुशी, रिसाएकी
हुँडार	२१	७६	व्वाँसो
उपर	२	२५	माथि
पथर	२	२५	पाउ/खुट्टा

यसरी देवकोटाले महाकाव्यका विभिन्न स्थानमा भावाभिव्यक्तिका लागि हिन्दी स्रोतका शब्दहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसका साथै उर्दू र अङ्ग्रेजी मूलका शब्दलाई पनि आफ्नो अभिव्यक्तिका निम्ति रोज्न परेको उल्लेख गर्दै कविले पण्डितलाई आधुनिकताले तर्साने सङ्केत गर्नु यसको साक्ष्य हो । त्यस्तै उनका भाषाशैलीमा टिप्न सकिने अर्को विशेषता पनि पाउन सकिन्छ त्यो हो ।

(उ) व्याकरणका नियमहरूमाथिको उलङ्घन

महाकवि देवकोटाले एकातिर प्रबल भाव अभिव्यक्तिका लागि शब्दहरूलाई भावको इशारामा चलाएका छन् भने अर्कोतिर छन्दको प्रवाहमा व्याकरणिक पदक्रमबाट पनि विचलित देखिन्छन् । यस सन्दर्भमा संस्कृत साहित्यका छन्दवादीहरूको उक्ति यहाँ समीचीन देखिन्छ- “अपिमासं मसं कुर्यात् छन्दो भङ्गं नकारयेत्” देवकोटाले पनि यही अभिव्यक्तिमा सहमति जनाएका छन् । यस सन्दर्भमा उनको भनाइ पनि छ । व्याकरणले तर्कुल्या र वर्धन्याको दाँया-बाँया घुम्टो ठाउँठाउँमा मिलेन भनेर नाक चेप्राउने अवकाश कहीं पाउला तर रसिक.....” (पूर्ववत्: शाकुन्तल वक्तव्य)

व्याकरणका नियमको उलङ्घन महाकाव्यभित्र निम्न अवस्थामा देखिन्छ :-

- पदक्रममा विचलन :

यो प्रक्रिया महाकाव्यका अधिकांश श्लोकहरूमा पाउन सकिन्छ । अलङ्कार र छन्द संयोजनमा पदक्रममा विचलनको स्थिति पाइनु स्वाभाविक पनि हो । यस सन्दर्भमा कविले प्रयोग गरेको पदक्रम विचलनको स्थितिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

बहुल विपिनबल्ली नाच्छन् दिव्य हल्ली**पिक नव-रव बोच्छन् मञ्जरीभित्र चिल्ली (२:३)**

यस श्लोकांशमा कविले बहुलविपिनबल्ली दिव्य हल्ली नाच्छन्' लाई पदक्रम भङ्ग गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै अर्को पंक्तिमा 'पिक मञ्जरीभित्र चिल्ली नव-रव बोच्छन्' लाई पदक्रम भङ्ग गरेर प्रस्तुत गरेका छन् ।

त्यस्तै प्रस्तुत महाकाव्यको प्रथम सर्गको निम्न श्लोकांश हेरौं :

दाडीबाट सफेद व्यास ऋषिको... (१:१९)

यस श्लोकांशमा पनि 'सफेद' विशेषण शब्द 'दाडी' नामका अगाडि आई सफेद दाडी' हुनु पर्नेमा 'सफेद व्यास' बनाएका छन् । ऋषिको दाडी सफेद हुनुपर्ने अर्थ बताउन श्लोकले खोजेको छ तर अर्थ व्यास नै सफेद भन्ने आशय बताउनतर्फ श्लोक भएको छ ।

यस्ता प्रसङ्गहरू कोट्याउँदै जाँदा यस महाकाव्यका अधिकांश स्थानमा पदक्रमका नियमहरू भङ्ग भएको पाउन सकिन्छ । काव्यात्मक भाषालाई आलङ्कारिक र प्रभावोत्पादक बनाउन देवकोटाको यो भाषिक प्रयोग स्वाभाविक देखिन्छ ।

- वर्णविन्यासका नियमहरू भङ्ग

देवकोटाले यस महाकाव्यलाई छन्दको फूलबारी नै बनाएका छन् । संस्कृत काव्यपारखीहरू भन्दछन्-अपि मासं मसं कुर्यात् छन्द भङ्गं नकारयेत् ।" देवकोटा पनि छन्द संयोजनको क्रममा यही अभिव्यक्तिको नजिक छन् । समीक्ष्य महाकाव्यको भूमिका खण्डमा पूर्व स्वीकारोशक्ति व्यक्त गरेका छन् । यस अभिव्यक्तिबाट महाकाव्यभित्र वर्णविन्यास सम्बन्धी धेरै कसरमसर थाती राखेर रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्न महाकवि क्रियाशील रहेको बुझ्न सकिन्छ । वर्णविन्यासका नियमहरू भङ्गका सन्दर्भहरू खोज्दै जाने हो भने त्यस्ता शब्दहरूको सूची लामै हुने देखिन्छ तैपनि यहाँ केही दृष्टान्तहरू संकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ

नियम, भङ्ग, शब्द	सर्ग	श्लोक	नियम, भङ्ग, शब्द	सर्ग	श्लोक
धूलि	१	९	लीइकन	६	४७
दी	१	११	आलि	७	३
लाई	१	१५	हंसीलो	८	३४
सजीलो	१	१६	घुति	९	५
पहीलो	४	८५	शवल	९	१३
भीना	४	९०	शशी	१०	८

यसरी हेर्दा शाकुन्तल महाकाव्यभित्र कविले वर्णविन्यासका नियमहरूमा सचेत हुनभन्दा पनि छन्द संयोजनतर्फ क्रियाशील भएका छन् । छन्द संयोजनसँगै पाठकले भाव बुझ्न सकून तर वर्णविन्यासका दृष्टिले शब्दशब्द वा पदावलीको विश्लेषण नगरुन् भन्ने अभिप्राय कविको देखिन्छ । कवि व्याकरणगत पक्षतिरभन्दा पनि भावगत शिल्पसौन्दर्यतर्फ बढी केन्द्रित भएका छन् ।

व्याकरणविद्हरूले नाक चेप्राए पनि रसिकहरूले पोषिलो खुराक प्राप्त गर्न सकून भन्ने चाहना राख्ने महाकवि व्याकरणगत भाषिक प्रयोगभन्दा भावगत सरलता, छन्दगत सन्तुलन, शैलीगत परिष्कारलाई बढी ध्यान दिएको पाउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा अभावको पूरा गर्दै वि.सं. २००२ सालमा प्रकाशित महाकाव्य हो । यो भानुभक्तिय रामायणपछिको दोस्रो महङ्गवपूर्ण एवं प्रथम मौलिक महाकाव्य हो । विश्वका विकसित भाषाहरूमा महाकाव्य लेखन परम्परा झण्डै स्थगित भैसकेपछि भगीरथ गङ्गा अवतरण गराउने देवकोटाको महाकाव्यीय प्रयासमा सर्वोत्तम निधिका

रूपमा यस महाकाव्यलाई लिन सकिन्छ । यस महाकाव्यको स्तरका सन्दर्भमा भनिएको छ । “यो जतिको उच्च कोटिको महाकाव्य नेपालीमा लेखिएको छैन । अरुको त के कुरा स्वयं देवकोटाकै पनि यो जोडाको महाकाव्य छैन ।” (जोशी कुमारबहादुर पृ. ६९) यसबाट नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा शाकुन्तल महाकाव्यको स्थान बुझ्न सकिन्छ ।

त्यस्तै यस महाकाव्यको काव्यगत मूल्यका सन्दर्भमा अर्का वरिष्ठ समालोचक लेख्छन् :- शाकुन्तल प्रकृति लोकको उन्मुक्तवि चरण हो भन्नु शाकुन्तल प्रकृति चेतनाका दृष्टिले भव्यतर र गरिमामय छ । साथ-साथ प्रकृति केन्द्री भावलोकको दृष्टिले पनि शाकुन्तल धनाढ्य छ । (त्रिपाठी, वासुदेव, महाकाव्य बूढो पूरानो साहित्यिक विधा पृ.१०६) । यी विभिन्न अभिव्यक्तिहरूका आधारमा शाकुन्तल महाकाव्य नेपाली महाकाव्यको इतिहासमा अतुलनीय महाकाव्य देखिन्छ ।

यस महाकाव्यको भाषाशैली पनि बेजोड छ । देवकोटा भाषामा असाधारण क्षमता राख्ने व्यक्तित्व हुन् । भाषिक नियम वा पद्धतिभित्र अट्ने व्यक्तित्व पनि होइनन । भाववेगी कवि उच्च कवित्वको बेरोकटोक उडानले जुनसुकै भाषाका शब्दहरू पनि सहज रूपमा भावाभिव्यक्तिमा स्वीकार गर्नुका साथै भिन्न स्रोतका शब्दहरूमा समेत उपसर्ग र प्रत्ययको प्रयोग गरी नयाँ प्रकृतिका शब्दहरूको निर्माण गर्न पुगेका छन् । भावव्यक्त गर्ने क्रममा जुन भाषाका शब्दहरू भावसँग बगेर आउन सक्छन् । तिनलाई सहज रूपमा स्वीकार गरेर भाषिक संयोजन गरिएको छ । कविले तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूलाई पनि उचित स्थान दिएर भाव संयोजन गरेका छन् भने महाकाव्यभित्र तत्सम तथा संस्कृत शब्दहरूकै बाहुल्यता देखिन्छ । लामा-लामा तत्सम पदावलीले पक्ति वा श्लोकको रचना हुँदा भाषिक क्लिष्टता त्यत्तिकै देखिन्छ । स्वतस्फूर्त रूपमा आएका शब्दहरूले भावनाका कुवेर देवकोटाका भावलहरीको तीव्रतालाई निकास दिन सफल भएका छन् । आफ्नो भावअनुसार शब्दलाई नचाउन सक्ने खुबी भएका देवकोटाले भावअनुसार शब्द नबगेका स्थानमा नयाँ शब्दहरू आफ्नै ढङ्गबाट निर्माण गरेर भए पनि यस काव्यमा आफ्नो भावनालाई उचित निकास दिन सफल भएका छन् । भाषा प्रयोग नियोजित छैन । भावनाको भेलसँगै भाषा बग्न सफल भएको छ । महाकाव्यलाई छन्द, अलङ्कार र रसको उचित संयोजनले प्राकृत एवं मौलिक महाकाव्य बनाउन सफल भएको छ । यस महाकाव्यमा भाषाले भावलाई होइन भावले भाषालाई रोजेको छ । स्फुरणशील कवि व्यक्तित्वको महत्तर मनोहारी माधुर्य अभिव्यक्तिलाई भाषाले उचित साथ दिएको अनुभव हुन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अर्याल, भुवनप्रसाद, शाकुन्तल महाकाव्यको संक्षिप्त अध्ययन, (२०५४), त्रि.वि. स्नातकोत्तर शोधपत्र अप्रकाशित।

गौतम, कृष्ण, देवकोटा र उनका प्रबन्धकाव्य, (२०४७), काठमाडौं ।

जोशी, कुमारबहादुर, देवकोटाका कवितायात्राको विश्लेषण, मूल्याङ्कन, काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

जोशी, कुमारबहादुर, देवकोटा र उनको शाकुन्तल महाकाव्य (भानु : देवकोटा विशेषाङ्क) ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, (२०४८), शाकुन्तल महाकाव्य, साभा प्रकाशन, काठमाडौं, पाँचौं संस्करण ।

पोखरेल, हेमचन्द्र, (२०५०), शाकुन्तल शब्दार्थ संचय, धनकुटा ।

त्रिपाठी, वासुदेव, महाकाव्य बूढो पुरानो साहित्यिक विधा, प्रज्ञा १:१, (२०२७) ।

त्रिपाठी वासुदेव र अन्य, नेपाली कविता भाग ४, (२०४८), साभा प्रकाशन ।